

Bernard Avishai

Válogatás nélkül – A Portnoy-kór és a boldogság reménytelen hajszolása*

ELŐHANG

Szemináriumi jegyzet

Akiket megkérdeszek, többnyire pontosan emlékeznek, hol voltak, amikor *A Portnoy-kórt* olvasták, aminthogy ma is tudják, hol voltak Kennedy lelövésének pillanatában, s bár az előbbi kétségkívül vidámabb emlék, lényegében mégis ugyanazért ragad meg az ember fejében. Philip Roth sárgafedelű könyvének olvasása az ártatlanság végét jelentette, mely vég – legalábbis az 1940-es évek második felében születettek számára – furcsamód újra meg újra bekövetkezett. Vagy inkább arról van szó, hogy úgy éreztük, váratlanul lelepleztek bennünket?

Ki ért a világon legkevésbé a sűrő nőkből? Apám. Utána én. Azt mondja nekem: – Hallottad anyádat. Ne egyél iskola után rósejbnit Melvin Weinerrel.

– *Soha – követeli anyám.*

– *Soha – ismétli apám.*

– *Se hamburgert – követeli anyám.*

– *Se hamburgert – ismétli apám.*

– *Hamburgert! – ejti ki olyan irtózáttal, mintha Hitlert emlegetné. – Amibe az égvilágon mindent beledarálnak! És ő megeszi! Jack, ígértesd meg vele, hogy soha többet, amíg nem késő, amíg még nincs benne nyakig a cőreszben.*

– *Megígérem! – ordítom. – Megígérem! – azzal iskolokó kifelé a konyhából. Hová? Na háová?*

Letépem a nadrágomat, dühödten előrántom kamasz furkómat, ezt a jobb sorsra érdemes faltörő kost, miközben anyám már szólongat a fürdőszobaajtó túoldaláról. – Most nehogy lehúzd a vévét! Hallod, Alex! Látnom kell, mi van benne!

Látja már, doktor úr, milyen ellenféllel álltam szemben? A dákkómon kívül nem volt egyebem, amiről azt mondbattam, az enyém...

Először úgy hallottam a könyvről, hogy a McHillen egy évfolyamtársam hosszú részleteket olvasott föl belőle telefonon. Tudtam diákokról, akik kávézóknak, diákegyesületekben és Hillel házakban ültek körbe az asztalt, és olvassák fel egymásnak az egész könyvet, afféle spontán, komikus Bloomsday keretében. Egy bostoni ügyvédbarátom ezt írta: „Részint azért vettem feleségül Jonit, mert amikor megismerkedtünk, véletlenül mind a ketten épp *A Portnoy-kórt* olvastuk, frenetikusnak találtuk, és ebből pontosan tudtam, hogy egymáshoz valók vagyunk.”

De Roth nemcsak a mai hatvanasokhoz és nemcsak az amerikai zsidókhöz találta meg – hogyan is nevezi Conrad? – „a csábítás kulcsát”. Az Egyesült Államokban 1975-ig, *A Portnoy-kór* megjelenését követő hat év alatt csaknem félmillió keményfedelű és három és félmillió puhafedelű példány kelt el a regényből.¹ Aztán lefordították gyakorlatilag minden olyan nyelvre, amelyen nem kell megmagyarázni, mi az, hogy „neurotikus”, többek közt finnre, magyarra és japánra. Az amerikai könyvtárosok a mai napig konzekvensen a huszadik századi regények százas toplistáján tartják számon.² Ha rákeresünk a Google-on, jóval nyolcvanötezer feletti találatot kapunk. Összehasonlításképp: Zadie Smith korszakos jelentőségű regénye, a 2000-ben kiadott *White Teeth* (*Fehér fogak*, 2002) körülbelül hetvennyolcezer találatot hoz. Az Amazonon több mint százötven olvasó kommentálja *A Portnoy-kórt*, amelyből ma több fogy, mint *A nagy Gatsby*-ből. A könyvtárosok legkedveltebb weblapján, a „The Library Thing”-en hatvannál több cikk foglalkozik a regénnyel (néhányik csupán szenvedélyes blogbejegyzés hosszúságú), mintha legalábbis a múlt héten jelent volna meg. Az egyik töprengő olvasó, aki George D. Ross néven jelentkezik be, így ír a könyvről: „Időnként felkavaró és kínos... ennyi idő után mégis elképesztő,

* Avishai, Bernard: *Promiscuous: portnoy's complaint and our doomed pursuit of happiness*, New Haven & London, Yale University Press, 2012.

Roth milyen friss és meglepő hangon szól, és milyen brutális őszinteséggel elemzi a családi életet. Még mindig keresem a magyarázatot, annak idején hogy lehetett ebből országos bestseller ...”

Emlékszünk Alex Portnoyra, aki könyörtelenül tollhegyre tűzi a lerázhatatlan anyát, a szorulásos apát, a felajzott, mámorító nőt. Együttérző megkönnyebbüléssel emlékszünk Portnoyra, akiből lávaként buzog fel totális énje; ilyen vulkánkitörést csak a pszichoanalitikus díványán fekvő páciensztől tudtunk elképzelni, már ha akkoriban egyáltalán el tudtuk képzelni azt a díványt, nemhogy megfizetni. Portnoy arról beszél, hogy mohón hajszolja a gyönyört, holott itt aligha a gyönyör a megfelelő szó. Járjunk csak ennek a végére: értelmes, ősz emberek még ma is meg lehet röhögtetni azzal, ha együtt említjük, hogy „Alex” és „máj”. Az akkori srácok közül ugyan melyikünk nem osztozott Portnoy meggyőződésében, hogy aki olyan lazán, könnyedén, vidáman vár a magas labdára, hogy *portnojan tudja, el fogja kapni*, az képes a középpályást az „élet” csalóka metaforájává alakítani? Az akkori lányok közül pedig ugyan kit nem villanyozott fel a bugyi hatalmának pusztta megerősítése? (Másképp amikor nemrég az egyik közép-nyugati egyetemen jártam, a női tudományág fiatal professzora felvilágosított, hogy Portnoy vágyát – az ő megnevezésével „Roth nőgyűlöletét” – ma ugyanolyan elővigyázatossággal vizsgálják, mint bármely biológiailag veszélyes jelenséget.)

És Portnoy vállalja – pontosabban nem tagadja meg – amerikai zsidó családját. Ez nyomban olyan értelmezést kapott, hogy vállalja általában a zsidókat, ami 1969-ben különös pimaszságnak tűnt. 1942 óta csak huszonnégy év telt el, 1948 óta pedig huszonegy. Az amerikai zsidók úgy gondolták, kiérdemelték egyfajta morális szünetet, amit Portnoy szemlátomást nem vesz figyelembe. Ráadásul két évvel vagyunk az 1967-es háború után, amelynek következtében a diaszpórában élő zsidók és a szervezett amerikai cionisták ekkor vitathatatlanul (és ma elképzelhetetlenül) higgadtan viselkedtek. Portnoy törzsi játéka a szavakkal látnoki módon azt sugallta, hogy ha a zsidóknak lesz hatalmuk és lesznek szervezeteik, az csak azt jelenti, hogy ugyanazzal a világtörténelmi bűnösséggel küzdenek majd, amelyet addig a nem zsidókra vetítettek. Add vissza a zsidónak az ösztön-ént, tanítja Portnoy, én meg átadom a gojnak a jajongás tudományát.

Más szóval Portnoy olyan nyíltan beszél ingerlő testrészeinkről és alattomos vétkeinkről – olyasmikről, amikre jobbára még Leopold és Molly Bloom is csak célozgat –, hogy nehezen tudjuk elhessegetni a szégyentelen felszabadulás érzését. Egy idős ír

férfiú, nyugalmazott történelemprofesszor mondta nemrégiben: „Nem akartam hinni a szememnek, amikor *A Portnoy-kört* olvastam. Sose gondoltam volna, hogy az ilyesből irodalom lehet.” Látjuk Portnoyt, amint mohón szökken kifacsart felismerésről kifacsart felismerésre, kifacsart fantáziáról kifacsart fantáziára, poénról poénra, mellbimbóról mellbimbóra – szellemesen, keserűen, csapongva.

Mégis, ami a műből megmaradt, ha nem is „örökre”, ahogy Conrad fohászkodik, de negyven évvel ezelőtti megjelenésétől máig, az jószerével valami fülszövegféle. Az emberek karakter- és leírás-villanásokra emlékeznek, olyasfélékre, amelyet az imént én is előhívtam. A könyv struktúráját vagy fontos gondolatait kevesen tudják felidézni. Ha a cselekményre akarunk visszaemlékezni, az olyasmi, mint ha egy Jackson Pollock festmény kompozícióját próbálnánk visszaidézni. Hőse igazából nincs a könyvnek, hogyan számolhatnánk be akkor a bajnokokról? Irwing Howe még 1972-ben azt írta, hogy „*A Portnoy-kór* ellen elkövethető legsúlyosabb vétek, ha valaki kétszer olvassa el.”³ De hát miért kéne bárkinek kétszer elolvasnia? Legtöbbünknek éppen az olvasás pillanata volt az érték, akkor és azóta, s nem pusztán nosztalgikus értelemben. „Nem sokra emlékszem, csak arra, hogy Portnoy vicces és rossz és energikus, és engem ez megvigasztalt,” írta egyik unokatestvérem. Legtöbben lényegében így voltunk vele. (Mellesleg Howe végül változtatott *A Portnoy-kórról* alkotott véleményén. Néhány évvel később azt mondta – a New York-i értelmiség tolvajnyelvén –, hogy korábban alábecsülte Roth „nagyszerű párbeszédírói képességét”).

Mindez érthetetlen. Hogy lehet, hogy egy ilyen harsány tetszést kiváltó könyv ilyen elmosódott lenyomatot hagy? Conrad úgy vélte, az évek múlásával a nagy művészet „veszít kontúrjaiból”. *A sötétség mélyén*nek mégis volt úgynevezett tanulsága. De mi *A Portnoy-kór* tanulsága? Van benne valami olyasmi, ami legalább részben megmagyarázza, miért öröklődik generációról generációra? Itt van például ez a szent könyvekkel kapcsolatos bizarr tavalyi ötlet, amely a Ground Zerónál építendő mecset körüli vitában került elő: Jon Stewart, a *The Daily Show* műsorvezetője *A Portnoy-kört* rántotta elő a Koránnal és az Újtestamentummal szembeállítandó amerikai zsidó szöveg gyanánt. Gondolkoztunk így is: egy obszcén könyv, amely a vicces zsidók körében kultikus mű lett (hallottunk eleget a családi asztalnál a szemérem elleni vétségről). Garrison Keillor egy ízben mégis így mutatta be Rothot: „a legnagyobb amerikai szatíra írója”. Csakugyan? Alex Portnoy, a tőről metszett amerikai akármí?

Ennek az én saját könyvecskémnek mindenesetre az a célja, hogy Roth regényének lenyomatát kontúrosabbá tegye. Neki is, nekünk is ketyeg az óra. Miközben azt boncolgatjuk, miért állta ki *A Portnoy-kór* az idő próbáját, érdekes dolgokat tudhatunk meg Roth-ról, önmagunkról, az irodalom hasznáról és arról az országról, amely a regény megjelenése óta a hazánk. Talán valami még a Conrad-féle „háborús létfeltételekről” is kiderül, amelyeknek Portnoy – a maga módján – lelkes híve.

Ezekkel a kérdésekkel magának Roth-nak is volt ideje és oka foglalkozni. Pályája jelentős részében irodalomtanár lévén, kritikusként őt is elkápráztatta a könyv fogadtatása, még akkor is, ha ettől az élete is megváltozott. Témát merített belőle későbbi regényei, a *My Life as a Man* [Férfikorom], *A megszabadított Zuckerman*, *A szellem árnyékában* és mások írásakor is. 1974-es megismerkedésünk óta röviden többször is szót váltottunk Roth-tal *A Portnoy-kór*ról, különösen az 1980-as évek elejétől kezdve, amikor a társalgás ugratássá, froclizássá, baráti tanácsadássá mélyült. Beszélgetésünk felszíne alatt mindig ott lappangott Portnoy telhetetlen gunyorossága; időzítése ellen a pillanatnyi mélabú se tudott védekezni. (*Bernard! Mit művelsz te odabenn?*)

A legátgondoltabban Roth talán azokban a jegyzetekben ír saját könyvéről, amelyeket a regénnyel foglalkozó Bard College-beli szeminárium kapcsán készített 1999 őszén. A szemináriumot Norman Manea író, a Bard tanára és Roth barátja vezette, és miután egyik nap megtartotta az órát valamelyik Roth-regényről – *A Portnoy-kór* mellett az *Ellenélet*, az *Amerikai pasztorál* és a *Kommunistáboz mentem feleségül* is téma volt –, másnap Roth leautózott connecticuti házából a Bardba, hogy találkozzon Manea hallgatóival, és elmondja nekik saját szempontjait a szóban forgó műről. Amikor ennek a könyvnek a megírását elvállaltam, agyamnak szüksége volt egy erőteljes indító lökésre, ezért kötetlenül de hosszasan beszélgettem Roth-tal a regény időzítéséről és motívumairól. Megmutatta a jegyzeteit is. Így kezdődnek:

Polemizáló hangulat.

Szatíránál nincs semmi kötöttség.

Saját életét dramatizálja groteszk felfogásban, meg a körülötte lévő életet.

Szembeeszegetül a normalizálási mániával.

Karikatúra? Persze. Groteszkül fogja fel saját életét, a realizmus ettől lesz durva. Azért bírálni R-t, mert nem „kiegyensúlyozott”, olyasmí, mint Molière-t azért, mert nem „fair”.

Beereszti a groteszket egy zsidó családban, benne a fiú

szatirikus ábrázolásába. A satíra legfőbb célpontja Portnoy, az elbeszélő!

Két dolog tűnik fel, s mintha összetartoznának. Az első, ahogy Roth Portnoy narratíváját jellemzi: azt mondja, hőse „groteszk” módon beszél az életéről. Ez szkepszist jelent Portnoy iránt, megalkotójának olyan komoly céltudatosságát, amelyet – látva, Portnoy milyen okosnak tűnik és mennyire megneveteti az olvasót – nem föltételeztünk volna. Merthogy Portnoynak akkora a szája. Annyira tapintható, olyan nyílt, annyiszor telibe talál, hogy kivált a fiatal olvasó nehezen állja meg, hogy ne azonosuljon vele. Az *Isten veled*, *Columbus* című kötetbe gyűjtött korai novelláiban Roth már bizonyította félelmetes szellemességét. Órajegyzeteiben később bevallja, számára is döbbenetes, hogy harminc évvel korábban volt mersze megírni ezt a könyvet. „Ahogy újraolvasom, mit írtam harmincegynéhány évesen,” írja, „elképedek és örülök: elképedek, hogyan lehettem ilyen vakmerő, és örülök, hogy tényleg ilyen vakmerő voltam.” Nem arról van-e szó, hogy „az elbeszélő Portnoy” egyszerűen éleesebbre fente az író saját hangját, és „minden kötöttség nélkül” hagyta beszélni?

Hát nem. „A satíra legfőbb célpontja Portnoy, az elbeszélő!” – szögezi le jegyzeteiben Roth. Az istenért: a vallomás formájú regény nem azonos a regény formájú vallomással! A különbséget Roth gyakorlatilag *A Portnoy-kór* megjelenése óta hangsúlyozza, most mégis, még mindig szükségét látja, hogy figyelmeztesse a Bard hallgatókat (akik java részének alighanem fogalma sincs, miért tartja ezt fontosnak), hogy amikor Portnoyt kitalálta, éppúgy nem az írói „kiegyensúlyozottság” volt a célja, ahogy Molière-nek a „fairség”.

„Megpróbáltam elszakadni irodalmi lelkiismeretemtől,” folytatja Roth, „mert ezt az olvasmányaim, a tanárain, sőt a félelmeim hozták létre. Én az irodalmi háttérmet irtottam ki.” Eltökélte, hogy „beengedi a rovarirtót”:

Ebből a legkevesebb a maszturbálás, amitől, úgy látszik, a könyv híres lett. A legszegyenletesebb titok az agresszív düb, a hálátlanág, a gyűlölet.

A jegyzet így folytatódik:

Nem arra való az író vagy bármilyen művész, hogy szeressék. Ezt nehéz elfogadni, még egy írónak is. De ez a szomorú igazság.

Ekkorra már három felelősségteljes könyvet publikáltam. Miféle felelősségről van szó? Nem a páciens, a neurotikus vagy a fiú katarziszt kerestem

magamnak. Azt kerestem, amit az ember egyfolytában keres: az írói szabadságot.

Portnoy tehát kitaláció, általa lehet föltérképezni egy fiatalember életében a *Sturm* előtti *Drangot*. Portnoynak rengeteg a baja, s ezeknek csak kis része a kéjvágy, a düh, a hálátlanság meg a többi. Nem is hiszi Roth, hogy sok barátira tesz szert, ha mindezt természetesnek tünteti fel. Portnoy lesz „minden társadalmilag elfogadhatatlan gondolat tárháza,” s ezek a gondolatok azért különösen elfogadhatatlanok, mert minden illendőséget nélkülöznek. „Ezek még csak nem is *illelmes* panaszok,” folytatódik a jegyzet; „Nem *illelmes* de elfogadhatatlan gondolatok, hanem valóban ocsmány, elfogadhatatlan gondolatok.”

Ez pedig átvezet a második elemhez, a „szembeszegül a normalizálási mániával” fordulathoz. Roth nem azt írja, amit egy szatíráról várnánk, hogy „szembeszegül a normálissal;” ehelyett a normálist megteremteni igyekvő buzgalomról ír, s ez gondolkodóba ejti az embert. A szatíráról „nem köti semmi”, legalábbis annyiban, hogy bevetheti (itt jön az Oxford Szótár) „a humor, az irónia, a túlzás eszközét, nevetségessé teheti, kipellengérezheti és kritizálhatja az emberi butaságot és gyarlóságot, különösen politikai és más aktuális témákkal kapcsolatban.” Ámde bizonyos kötöttséggel általában a szatíráról is számolnia kell, s itt Roth ezt nem említi. A szórakoztatás alapja egy morális elv vagy norma, amely nyilvánvalóan ütközik valamilyen társadalmi szokással vagy emberi gyarlósággal, s aki nem felel meg a normának, azt a szatíra – humorral, iróniával és más eszközökkel – nevetségessé teszi. Persze mulatságos lehet már maga a megfelelési vágy is. (A Monty Python *Brian élete* című filmjében a hős, akit egyszer csak messiásnak hisznek, úgy próbálja lerázni áhítatos híveit, hogy elkiáltja magát: „Ti mind egyének vagytok!” – mire a tömeg egy emberként visszhangozza: „Igen, mi mind egyének vagyunk!” Csak egyetlen hang mondja: „Én nem!”) De a normalizálás vágya nemcsak ezt a fajta ijesztő konformizmust jelenti. Minden szatíra, ahogy voltaképp minden mondat annak a vélelemnek az elismerése, hogy a szavak célja a normák felállítása – a jó, amelyre Arisztotelész szerint minden törekszik. Azt hiszem, nem szőrszálhasogatás, ha azt állítom: a normalizálási mánia nemcsak pszichológiai impulzust sugall, hanem etikait is. A szatíráról Jonathan Swifttől George Carlinig burkoltan mind újfajta normalitást vetítenek előre. Ha nem ezt tennék, hogyan is szoríthatnák rá a közszereplőket vagy éppenséggel az olvasókat, hogy megjavuljanak?

Talán kissé előreszaladok, de Roth valami izgalmasat, sőt különlegeset jelez könyve hőisével kapcsolatban: olyan hangot, amely azért nem ad semmilyen fogódzót a normálishoz, mert mintha csak úgy vádolna meg más hangokat, hogy egyúttal a magáét is megvádolja. (*– Fogd csak meg... két kilót se szedtem magamra, mióta megszülettem – mondja, s merev ujjaimat ráteszi csípődomborulatára, nem is rossz...)* A könyv sajátossága, folytatja Roth, a látszólagos „improvizatív káosz,” amely Portnoy mániáját tükrözi, azt, hogy nem hajlandó elfogadni „morális lelkiismerete korlátait”: „Nem arra való az író vagy bármilyen művész, hogy szeressék.”

Mégis, bárhogyan tiltakozik Roth, én lefogadom, hogy a Bard hallgatóinak java része, amiképp előtük számtalan olvasó, igenis szerette Roth-ot ezért a könyvért. Képtelenek voltak egyszerűen groteszkként olvasni Portnoy történetét. Képtelenek voltak mindenekelőtt öngúnyként értelmezni Portnoy hangját. Portnoy valahogy megmaradt imádnivaló, tökéletes komikusnak, szülei és szerelmei megmaradtak durcássága jogos célpontjainak, s ő lett az a figura, aki által Roth fölszabadította hangját és szellemét. Mindig is nehéz volt Roth hőseit pusztán írói eszköznek tekinteni. Ma is nehéz, talán még nehezebb, mint valaha. *So, talán most elkezdhetiünk a munkát. Já?*

Nem köntörfalazok. Azt akarom bemutatni, miképp tette lehetővé Roth nagyszerű könyve, hogy „Portnoy, az elbeszélő” nekirontson a család – zsidó család, fehér angolszász protestáns család, bevándorló család – komikus, sőt groteszk belső jelenségeinek. Mi pedig röhögtünk, csúfolódtunk és pirultunk. És persze ott volt a szex – húúú, meg a *beszéd* a szexről –, előbb egyedül a fürdőszobában, aztán Portnoy álmainak halhatatlan nőjével, a Makival (*Mi az, hogy nyaltam!*), végül az impotenciahullám a Tel Aviv-i szállodában. Aldrich Nelson író emlékszik, micsoda „üdítő megkönnyebbülésnek” élte meg, hogy gondolkodhat a maszturbálásról, különösen mint a kulturális lázadás egyik formájáról. – Aztán ott volt a zavarba ejtő, nehéz szó, a „pina”, amely ma is zavarba ejtő – mondta egy másik barátom. S *A Portnoy-kór* más addig példátlan dolgokat is hozott, legalábbis az én nemzedékem számára: kirohanást a dagályos klérus, a mindig mindenkinél tisztességesebb liberálisok, a mindig mindenkinél önelégültebb izraeliek ellen. Mindez azonban nem magyarázat arra, miért nyerte el a könyv a hatvanas évek leginkább tekintélyromboló művének rangját.

Ahogy Roth is utal rá, inkább az a kulcs, hogy *A Portnoy-kór* egyszerre nyújtja az olvasónak az agya hátsó zugában megbúvó talányt és a karikatúrát; a kulcs az a hang, amely csak akkor gúnyolhat má-

sokat, ha előbb kigúnyolja önmagát. A tartósság kulcsa épp a megzavarás. A pszichoanalitikus rendelőjéből kiszűrődő hangot halljuk, ámde nincs módunk megítélni a hallottakat vagy rokonszenvezni velük, nincs rálátási szög, nincs morális támpont, semmi, csak a hallgatóság, melynek mindkét tárgya, a páciens és az analitikus egyaránt a paródia peremén egyensúlyoz. Roth olyan közönséget feltételez, amelynek ismerős a pszichoanalitikai folyamat ritmusa, vagy félig-meddig játékosan félig-meddig ilyet föltételez. A „normalizálási mánia” szatíráját még elképzeltetővé is teszi ez a retorikai húzás.

Jegyzeteiben erről maga Roth is említést tesz:

A pszichoanalízis adta a keretet. A pszichoanalízisben semmi se túl kiszűrű és semmi se túl nagyszabású. Ott bármit mondhat az ember. Jöhet a gyűlölet, az agresszió, a kicsinyesség; nem tilos semmi. Ha ez a megállapodás, akkor ez a megállapodás. Nyers realizmus. Bármennyit lehet túlozni. Analízisben sok mindent megengedhet magának az ember.

Roth eltökélte (teszi hozzá), hogy „a lehető legkomolyabban” veszi Freud sötét bölcsességét: drámainak tekinti a családi kapcsolatokat, nemcsak elsődleges élményvontok miatt, hanem mert robbanásukhoz az alakuló személyiségről szóló misztikus Freud-elmélet szolgáltatja a hátteret. A kötöttségek szükségképpen megszűnnek, mert nemcsak a szatíra, hanem a terápia is ezt kívánja. Így aztán Portnoy örültsége anélkül tűnik valódinak, hogy az olvasóból normálisat akarna faragni.

Harold Bloom azt írja, *A Portnoy-kór* arra készíti az olvasót, hogy egy olyan figurának szurkoljon, akinek az ambícióját és önpusztítását sosem lehet egymástól elválasztani; hogy Portnoy kapcsán Roth az ideges haszontalanság állapotába kényszerít bennünket, akár csak a közmondásbeli zsidót, akinek azt mondják: „Aludj gyorsabban, nekünk is kell a párna.”⁴ A zsidó otthon pedig az ideális hely, ahol ilyen figurát találni, az a hely, ahol a felettes én ötezer éves előnnyel indul. Amitől Roth aligha lesz zsidó író. Viszont a zsidók jól jönnek az amerikai tragédiaszerzőnek. („A zsidók az emberi faj tagjai,” írta kézzel a gépelt jegyzetre Roth. „Ennél rosszabbat nem mondhatok róluk.”) Archetipikus a Portnoy benyomulása Amerikába: könyörtelen, hűsvér, és sorsa meg van pecsételve. Minden becsvágy fűtötte akció szükségképp kudarcba fullad. A zsinagóga hírlevele is Sherwood Anderson tollára kívánczó történetekkel szolgál; a Makival eltöltött néhány hét alatt egy kéjszívű zsidó is olyan nyughatatlan lesz, mint maga Gatsby.

Ebből akár az is következhetne, hogy a regény

hőse a türelmes Spielvogel doktor. Csakugyan nehéz anélkül végighallgatni a sok jammerolást, hogy az ember ne azt érezné, Spielvogel nyilván úgy gondolja, hogy a szabadság nem (vagy nem csak) panasz, s hogy a nácizmusból – Christopher Lasch megnevezésével – „kultúra” lehet. Sajnos *A Portnoy-kór* még ennél is nagyobb talány. Elolvasása után ugyanis az a gyanúnk támad, hogy kissé talán a terapeuta is hajlamos a végletes ötletekre; hogy azt a fajta ortodoxiát képviseli, amely úgy gondolja, mindenre tudja a magyarázatot, a gyönyörtől a procedúráig – tehát hogy az analízis során Spielvogel is sok mindent megengedhet magának.

Nem véletlen – zárta az órát Roth –, hogy a normalizálási mánia könnyen torkoll ortodoxiába, sőt erőszakba. Kulcsmomentum a könyvben, mondta, amikor Hymie bácsi megveri Alex unokatestvérét, Heshie-t, amiért egyáltalán eszébe jut, hogy sikszét venne feleségül. Ez a legkonvencionálisabb brutalitás:

Izonyat, de nem a dosztojevszkiji értelemben. Nem gyilkosság. Nem genet-i: nem lopás vagy szodómia. Nem, ez az otthoni, családi izonyat. Amely brutális, és mindenütt ott van.

Amely brutális, és mindenütt ott van. Vajon e brutalitás pellengérré állításával *A Portnoy-kór* végül is megvédte-e a legerőteljesebb normát, legalábbis a legamerikaibbat: hogy mindent meg kell kérdőjeleznünk, hogy mindent meg kell engednünk magunknak, aminek megtagadására nincsen érvünk? Portnoy, az elbeszélő vajon Amerika klasszikus udvari bolondja, akinek közönségessége észhez térít bennünket?

Bevallom, már ha itt újabb vallomás kell, hogy amikor erre az írásra vállalkozom, úgy érzem, kissé bolondot csinálok magamból. Ahhoz, hogy valaki azt higgye, tud írni *A Portnoy-kór*ról, vagy Portnoy pimaszsága, vagy Portnoy hiúsága kell. A könyvről szóló könyvet az olvasó nagyjából annyira kedveli, mint az unokatestvér prágai fényképeit. Ezzel a könyvvel meg különösen intim a viszonya. *A Portnoy-kór*ban nagyjából benne van minden, ami számít, azaz minden, ami fáj. Eksztázis kell? Van eksztázis. Mondanivaló kell? Portnoy bukik a mondanivalót hordozó eksztázisra, noha e tárgyban a legmasszívabb élménye a bohózatba illő felezési idejű erekció. A könyv látszólag főleg Portnoy perverz vágyáról szól. Csakhogy általánosságban mit lehet még mondani a vágyról, ha funkcióját már betöltötte? Ráadásul *A Portnoy-kór* életünk legijesztőbb korszakát hívja elő. Dickens azért él ma is, mert a bennünk lakó terrorizált, becsvágyó gyerekről szól. Sa-

linger arról ír, hogy a tinédzser elutasítja a látszatvilágot, Roth ezzel szemben a bennünk legszívósabban élő ideges fiatalhoz – és általa – szól; azt a szuperértékes pillanatot veszi célba, amikor a gyermek árnyékba kerül, mivel a kamasz már jóideje pályára lépett, és megjelennek a felnőtt örömei (a test, a kockázat, a hatalom) és meglepő szövetségeik (a színlelés, az agresszió, a morális mellébeszélés).

Aki *A Portnoy-kórról* ír, arra elkerülhetetlenül úgy tekintenek, mintha a teljes életműről ítélkezne, egy olyan íróéről, akiről gyakorlatilag minden olvasónak van véleménye. Valahogy úgy, ahogy sokan azt mondják, nem értenek az üzlethez, majd kifejtik véleményüket az autókerekedelemtől. Még ha sikerülne is meggyőzni a regény olvasóit, hogy Portnoy egyáltalán nem Roth, akkor is úgy hinnék, hogy ismerik Roth-ot, és bizonyos értelemben ez így is van. *A Portnoy-kórról*, tehát a leghíresebb Roth műről levont következtetések személyiséget, *jelenséget* sugallnak – vagyis valami sokkal intimebbet, mint egy élettörténet. Máris leszögezem, hogy könyvem nem Roth-életrajz. Sőt éppenséggel arról igyekszik meggyőzni az olvasót: nincs olyan kérdés, amelyre az életrajz adja meg a választ. Tegyük föl, hogy egy életrajzíró kiderítené, ebben vagy abban az évben Roth-nak ilyen-olyan viszonya volt, vagy ekkor meg akkor depresszió gyötörte. *A Portnoy-kór* elolvasása után ugyan kinek lenne izgalmas ez, nem is szólva Roth másik harminc könyvéről? Ki másban bízhatnánk, mint Roth-ban, hogy elmondja, mit kell tudnunk szerelméről, becsvágyáról és örületéről? Hát nem azért olvassuk-e őt, hogy megértsük, hogyan kell meghatározni a szerelmet, a becsvágyat, az örületet? Aldrich mondta egyszer, hogy szerinte Roth mindig olyan új könyvet ír, amely „azt az életszakaszt vetíti előre, amelynek küszöbén éppen állok”. (Az *Akárki* esetében a haldoklás nevű életszakaszhoz jutunk.)

Röviden: *A Portnoy-kór* egy elképesztő tehetség szenzációs írása egy elképesztően szókimondó főhőséről. Egyikről se lehet hipotézisek nélkül írni. Aki Roth szelídebb hangját szereti, az igyekszik védekezni Portnoy mániákus hangja ellen. Shakespeare-hez sokan akkor érzik magukat legközelebb, amikor Hamlet vonzásába kerülnek, mert Hamlet – egy bizonyos határig – világosan látja önmagát. Roth-hoz Portnoyon keresztül érezzük magunkat legközelebb, mert Portnoy nagyjából ugyanaddig a határig látja világosan önmagát: a felismerésig, hogy a felelősség alól nem ment föl, ha az ember tudja magáról, hogy örült. És megint: attól, hogy valaki Roth barátja, az ember olykor maga is összekeveri a kétféle hangot, és neheztel azokra, akik

Portnoy hangját Roth-énak vélve rontják a hírnevét. Roth sem segít a barátainak, mert spontán módon maga is hajlamos összekeverni a különféle hangokat, amikor egymás után rántja elő a nagy amerikai sztereotípiákat: a bogaras zsidót, az olasz punkot, a feminista kékharisnyát – meg a kéjszívű Portnoyt. Ahogy a regényről írok, és különféle párbeszéddek jutnak eszembe, nehéz visszaemlékezni, hol ér véget Portnoy trükkje, és hol kezdődik az én várakozásom erre a trükkre. (*Ott megismerkedtem egy negyvenévesessel. Van egy hatvanévesem, és még mindig megvan a harmincévesem. Úgyhogy csak egy ötvenéves biányzik. Nem tudod, hol szerezhetnék egy ötvenévest?*)

Egyéb okaim is vannak, hogy békén hagyjam ezt a regényt. Ijesztően művelt. Én nem irodalom szakot végeztem, hanem politikai gazdaságtant, és Marxon kívül Roth az egyetlen olyan szerző, akinek minden megjelent szavát elolvastam. *A Portnoy-kór*ban benne van annak az önfejűségnek az energiája, amelyről Nietzsche azt írja (lám, nálam is van egy kis műveltség, hahaha), ezt csak a könyörtelemek értékelik, márpedig én nem vagyok könyörtelem. Portnoy promiszkuitása olyan impozáns, hogy azt hiszem, ezt egy hatvanas író nemigen tudja úgy felidézni, hogy kicsit be ne csavarodjon. Ezen kívül a könyv talán még avultnak is tűnhet – Michael Chabon szavaival: „fura retró érzés” lengi körül –, mivel olyan határokat feszeget, amelyek – hála többek közt épp ennek a műnek –, ma már nemigen szorongatnak bennünket, legalábbis biztosan nem annyira, mint 1969-ben.

És ebből következik az utolsó olyan veszély, amelyet *A Portnoy kórról* írás tartogat, olyasféle, mintha valaki arról a nevetésről értekezne, amelyet az immár agyonkoptatott „siksze” és „WASP” címkék kiváltanak – vagyis az a probléma, mellyel 2048-ban, amikor a CNN kommentátorai már rég nincsenek, egy másik író biztosan szembesül majd, ha meg akarja magyarázni, hogyan lett ikonikus műsor a *The Daily Show*. *A Portnoy-kór* frenetikus, vagy frenetikus volt. Ha nem magyarázom el, milyen élményekből kovácsolódott – például az olyan Gestalt-idéző kifejezéseket, mint „az új Nixon” –, akkor a fiatalabbak nem fogják érteni a viccet. Ha elmagyarázom, akkor lelövöm a poént. Az ikonikus művek képesek rabul ejteni a későbbi generációkat, de egyúttal csalóka módon szelídek is tűnhetnek nekik.

Könyvem mindenesetre fölteszi a kérdést: miért lett olyan népszerű *A Portnoy kór*, miért olyan fontos ma is az embereknek, hogyan lett hordozója a „korszakot” felidéző érzelmeknek és fölismeréseknek, figurái miképp jelképeznek különböző típusokat, milyen etikai üzenetet hordoz – egyszerűen azért

nem hagy bennünket nyugodni? A könyv nyitva hagyja a dolgokat. Fejezeteim azt az érvelési folyamatot követik, amelyet ezidáig fölvezőttem.

Az első fejezetben megpróbálom elhelyezni a könyvet saját korában: az indulást, Portnoy hangjának összekeveredését Roth-éval, és kideríteni – Roth retorikai zsenialitásának ismeretében –, miért lett ilyen időtálló a regény. A második fejezet a satirikus Roth-ot vizsgálja, azt, ahogyan komikus elmentmondásokkal mutatja be mindazt, amit addig inkább megrendítő tragédiának éreztünk, vagyis hogy a polgári szabadságjogokat a kifogyhatatlan erotikus energia táplálja, hogy ezek az ideges érzékletek bármely gondozott kertet képesek földúlni – s hogy ez a felhúzotttság, felajzottság végül taccsra megy. A harmadik fejezetben azt mutatom be, hogy Portnoy zsidósága nem csupán megerősíti a polgári korlátokról szóló satírját, hanem őt magát is a satíra tárgyává teszi, különösen önmaga számára – és hogy Roth zsidó kritikusainak ez szinte egyáltalán nem tűnt fel. A negyedik fejezet azt feszegeti, vajon Roth-nál a pszichoanalízis a satíra eszköze vagy tárgya-e. Bemutatom, hogy Portnoy rájátszik a terapeuta különös elvárásaira, és fölcseréli a tettet meg a tabut; illetve, hogy a terapeuta erre különös, fix válasszal reagál. Így aztán az olvasó már nemigen hiszi, hogy itt bármelyik hangban meg lehetne bízni.

Mit kezdünk egy satírával, amelynek minden célpontja kicsúszik a kezünk közül – család, szerető, páciens és terapeuta –, és amelynek révén szinte mi magunk is csúszni kezdünk lefelé? Összefoglalásomban röviden birokra kelek a könyv többértelmű tanulságával. „Csodálatos és gondolkozásra érdemes dolog – írja Dickens a *Két városban* –, hogy minden emberi lény úgy alakult, hogy az minden más valakire nézve titok és rejtelem.” *A Portnoy-kór* azt mutatja meg – úgy, ahogy kevés más könyv –, hogy mindnyájan fikciókat eszelünk ki egymásról, és ettől reméljük, hogy egyediségünk megmutatkozik, és magányunk enyhül.

2004-ben Roth azt mondta Jeffrey Brownnak, a

PBS riporterének, hogy életében csak egyetlen ügyért szállt síkra, az irodalom ügyéért, „azért az egyik elveszett, fontos emberi ügyért,” amellyel a belátható jövőben Amerika nemigen fog bíbelődni. Az ember „megteszi a magáét az irodalomért,” de ettől még „a korral ugyanúgy elhülyül.”⁵

Ebben a „megteszi a magáét”-ban valamiféle hit van, ámbar igazán nem árulok el titkot, ha azt mondom, a vallási szentimentalizmussal Roth nincs barátságos viszonyban. *Megváltás? Az nem az, amikor beviszik a szupermarketbe a zöld bélyegeket?* Portnoy panaszkodásában mégis rejtélyes bátorság mutatkozik meg, és ezt Roth jól tudja. A csalódottság, becsvágy, düh és makacs vágy Portnoy-féle keverékét átjárja az „ismétlési kényszer”, és Portnoy nem hagyja abba. Mi, az olvasók pedig a magunk bátorságával olvassuk tovább a könyvet. Akarjuk és *akarjuk!* és AKARJUK, hogy velünk már minden másképp legyen.

Angolból fordította Nemes Anna

JEGYZETEK

- 1 Joe Peeples, „20th-Century American Bestsellers: *Portnoy's Complaint*,” *Graduate School of Library and Information Science: The iSchool at Illinois* (<http://www3.isrl.illinois.edu/~unsworth/courses/bestsellers/search.cgi?title=Portnoy's+Complaint>).
- 2 „Librarians' Top 100 Novels of 20th Century,” Nathan Jacobson, *Afterall.net* (<http://afterall.net/books/490648>); Richard Lacayo, „All time 100 Novels: *Portnoy's Complaint* (1969), by Philip Roth,” *Time* October 16, 2005 (www.time.com/time/2005/100_books/0,24459,portnoys_complaint,00.html).
- 3 Irving Howe, „Philip Roth Reconsidered,” *Commentary*, December 1972.
- 4 Philip Roth *Portnoy's Complaint* Bloom's Modern Critical Interpretations (Philadelphia: Chelsea House, 2004), p. 2.
- 5 „Conversation: Philip Roth,” *PBS NewsHour*, November 10, 2004 (www.pbs.org/newshour/bb/entertainment/july-dec04/roth_11-10.html).

